

بررسی تطبیقی نظام خویشاوندی با محوریت خانواده و ازدواج میان زردشتیان پیش از اسلام و زردشتیان امروزی در ایران

مجتبی تorkیان‌دمنه^{۱*}، منیژه مقصودی^۲

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی و شناخت نظام خویشاوندی، خانواده و ازدواج میان زردشتیان پیش از اسلام و زردشتیان امروزی انجام گرفته است. در این پژوهش در زمانی، تغییر و تحولات نظام خویشاوندی با تأکید بر خانواده و ازدواج در ایران دوران ساسانی و زردشتیان امروزی با استفاده از روش کتابخانه‌ای و مردم‌نگاری بررسی شده است. تغییر و تحولاتی که در نظام خویشاوندی، خانواده و ازدواج در این پژوهش بررسی شده‌اند از دیدگاه کلود ریویر و جورج مرداک حرکت می‌کنند. این دو اندیشمند نظام خویشاوندی را در مرتبه‌ای پنداشته‌اند که کمترین تغییرات در آن متصور است. با این حال، ریویر از میان عناصر خویشاوندی ازدواج را در بالاترین سطح تأثیرپذیری می‌انگارد. در این پژوهش، این مسئله بررسی شده است و صحت این پنداره با توجه به یافته‌ها و نتایج تحقیق تأیید می‌شود. همچنین، گزاره‌هایی همچون گذار فرهنگ از اجزای ساده به سمت اجزای پیشرفته در رهیافت تطور فرهنگی مورد مناقشه قرار می‌گیرد و با توجه به یافته‌های پژوهش درباره نظام خویشاوندی روشن می‌شود که اجزای فرهنگ لزوماً از سطح ساده به سطح پیشرفته میل نمی‌کند و همچنین عناصری از فرهنگ قابل رؤیت است که الزاماً با تغییر همراه نیست.

کلیدواژگان

ازدواج، تغییرات فرهنگی، زردشتی، جورج مرداک، خانواده، خویشاوندی، کلود ریویر.

۱. کارشناسی ارشد انسان‌شناسی، دانشگاه تهران

Mojtaba.torkian.itr1@gmail.com
maghsudi@ut.ac.ir

۲. دانشیار دانشکده علوم اجتماعی - گروه انسان‌شناسی، دانشگاه تهران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۰/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۱/۲۸

مقدمه

نظام خویشاوندی، نظام دینی، نظام سیاسی و نظام اقتصادی از ابتدای شکل‌گیری دانش انسان‌شناسی از اصلی‌ترین حوزه‌های مطالعاتی این رشته به حساب آمده‌اند. از این میان، خانواده و شبکه پیوسته‌ای که از ترکیب روابط نسبی و سببی همچون ازدواج به وجود می‌آید با عنوان نظام خویشاوندی شناخته می‌شود که مظهر اصلی و اساسی پیدایی جوامع بشری و نظام‌های حاکم بر آن است [۱۲، ص ۲۷۴]. نظام‌های خویشاوندی و تبار در طول تاریخ زندگی انسان حیات بشر را سازمان داده‌اند [۱۵، ص ۵۱۱]. «خویشاوندی نظامی است که ما با آن به‌عنوان انسان شناخته می‌شویم و در تمام جوامع جهان وجود دارد» [۲۴، ص ۱]. برای هر انسان‌شناس، شناخت ساختار اجتماعی جامعه مطالعه‌شده و پیوندهای خویشاوندی از مباحث اصولی مورد بررسی است. مشاهده فعالیت‌ها و ترکیب‌های گروه‌های مختلف انسانی از اهداف رشته انسان‌شناسی است که خویشاوندی و خانواده و روابطی همچون ازدواج از مهم‌ترین این ترکیب‌ها و طبقه‌بندی‌هاست [همان]. فلیپ کتاک اشاره دارد که «خویشاوندی، مانند نژاد و جنسیت، نوعی برساخته فرهنگی است و اصطلاح‌های خویشاوندی و قوانین ارث و ازدواج، ساخت فرهنگی آنان را در یک فرهنگ معین منعکس و ویژگی‌های اجتماعی بسیاری را بازتاب می‌کنند» [۱۵، ص ۵۳۲]. به همین دلیل ازدواج، خانواده و خویشاوندی درحالی که مسائلی بیولوژیک یا زیستی هستند، بیشتر اموری فرهنگی محسوب می‌شوند که با توجه به ویژگی‌های فرهنگ، از تنوع بسیاری برخوردارند. به عبارت دیگر، فرهنگ‌های مختلف تعاریف و چشم‌اندازهای متفاوتی از روابط خویشاوندی دارند؛ آنکه از جهت بیولوژی و زیست‌شناختی واقعیت‌های جنسی در جوامع گوناگون یکسان است. بررسی این نظام پژوهشگران را از بسیاری از ویژگی‌های یک فرهنگ مشخص آگاه می‌کند؛ ویژگی‌های متفاوتی که در مسئله نظام خویشاوندی و ارتباط آن با دیگر نظام‌ها همچون دین آشکار می‌شود. از این‌رو، مسائل درگیر در جوامع مختلف همچون چگونگی روابط انسان‌ها با یکدیگر براساس باورها و هنجارها و درک و تفسیر انسان‌ها از سنن پیشینیان در جهان امروزین باعث ایجاد مسئله مهمی در انسان‌شناسی شده است.

جامعه ایرانی، به‌عنوان جامعه‌ای سرشار از فرهنگ‌های مختلف که از این حیث در جایگاه ویژه‌ای قرار دارد، میدان تحقیق مناسبی برای مطالعه نظام خویشاوندی، خانواده و ازدواج و رابطه درهم‌تنیده آن با دین است. وجود ادیان و اقوام مختلفی که در طول هزاران سال به تبادل با یکدیگر پرداخته‌اند گواه این ماجراست. در این میان، جامعه زردشتیان ایران قابلیت مطالعه بسیار خوبی دارد. دین زردشتی از ادیانی قدیمی است که هنوز پیروانی در سرتاسر جهان و به‌خصوص ایران و هند دارد و دینی یکتاپرستانه محسوب می‌شود [۱۹]. دین زردشتی یا مزدیسنا به اندازه بسیار زیادی بر ازدواج، خانواده و روابط میان افراد تأکید دارد و آداب و قوانین بسیار زیادی در این زمینه دارد. این آداب همگی با دین‌ورزی و مسائل اجتماعی آنان

پیوندی ناگسستنی دارد. دین زردشتی یا مزدیسنا دین بومزاد ایران با سنت مکتوب و آداب دینی پیچیده و مشخص است که درعین حال پیروان این دین تقریباً چهارده قرن تحت تأثیر و سیطره جامعه اسلامی زندگی کرده‌اند که این شرایط ممکن است بر شکل دین‌ورزی و قوانین خویشاوندی، خانواده و ازدواج این گروه تأثیر داشته باشد. در این پژوهش، بررسی این تغییر و تحولات در کنار دیدگاه تکامل فرهنگی- به دور از هرگونه جبرگرایی و داروینیسیم اجتماعی- با تکیه بر روش‌شناسی مردم‌نگاری و مطالعه اسنادی و تاریخی، با تأکید بیشتر بر قوانین ازدواج بررسی و موشکافی می‌شود. تأکید بیشتری که بر مقوله ازدواج نهاده شده است حاصل دیدگاه کلود ریویر مبنی بر این نظر است که «میان عناصر خویشاوندی و تحت‌تأثیر دین، ازدواج در رده نخست تأثیرپذیری قرار دارد» [۹، ص ۱۲۰]. که این امر- ازدواج- در آیین زردشتی به دو دلیلی که به آن اشاره خواهد شد دارای موقعیت مناسبی برای بررسی دیدگاه کلود ریویر در مورد تغییر و تحولات نظام خویشاوندی و ازدواج است. دلیل اول نقش دینی ازدواج در جهت تحکیم بنیان خانواده و تعیین وارث و عبور از پل چینود و رسیدن به بهشت آخروی است که این مسئله هرچه بیشتر ازدواج و فرزندآوری را به تکلیفی دینی مبدل ساخته است [۱۷]. دلیل دوم، اهمیت ازدواج در ساختارهای اجتماعی و خانوادگی ایرانی است. ازدواج اولین گام برای شناخته‌شدن و ورود هر فرد به اجتماع در نظر گرفته می‌شده است [همان]. بدین معنا که ساده‌ترین عنصر اجتماعی ایران فرد در نظر گرفته نمی‌شده است، بلکه فردی بوده است که ازدواج کرده باشد. در نتیجه، بررسی قوانین ازدواج بستری مناسب برای رصد تغییر و تحولات فرهنگی، اجتماعی و دینی خانواده و نظام خویشاوندی در این میدان مطالعاتی است؛ قوانینی که برخی از آنان امروزه به همان شکلی است که پیش از ورود اسلام به ایران در جامعه ایرانی وجود داشته است و قوانینی که دیگر امروزه اثری از آنان باقی نیست یا با تغییر روبه‌رو شده است. این تحقیق به روشن‌شدن این موارد در گذشته و حال پیروان آیین مزدیسنا در چارچوب دیدگاه‌های کلود ریویر، جورج مرداک و تکامل فرهنگی می‌پردازد. فرض این تحقیق این است که با توجه به فشارها و اعمال مختلفی که در طول تاریخ، به‌خصوص پس از ورود اسلام به ایران، صورت گرفته است و بنا بر پارادایم تکامل‌گرایی، قوانین خانواده و ازدواج در این دین نیز دستخوش تغییراتی بوده است، اما میزان و چند و چون آن به‌درستی مشخص نیست. مسئله اصلی این پژوهش مشخص‌شدن تغییر و تحولات قوانین مربوط به خویشاوندی و ازدواج در میان زردشتیان ایران در طول زمان است.

روش

این پژوهش از سه روش تاریخی، مردم‌نگاری و تطبیقی بهره می‌برد. مقایسه بین نظام خویشاوندی و قواعد خانواده و ازدواج در ایران پیش از اسلام و جامعه زردشتیان امروزی

دربرگیرنده روش تطبیقی این تحقیق است. روش‌شناسی‌هایی که در بررسی نظام‌های خویشاوندی به کار گرفته می‌شوند از طریق قیاس میان‌فرهنگی، نظام‌های خویشاوندی را به‌عنوان نهادهای اختصاصی در نظر می‌گیرند که این روش قیاسی با رویکردی امیک همراه است [۲۶]. روش دیگر تاریخی است که به وسیله بررسی و کنکاش در اسناد و منابع تاریخی دست اول همچون *ماتیکان هزاردستان*، *روایت آذر فرنیغ فرخزادان*، *روایت داراب هرمزدیار*، *مینوی خرد*، *صد در نثر و صد در بندهش* و منابع امروزی مربوط به آن‌ها همچون رسالات دانشگاهی، سعی در شناخت نظام خویشاوندی و قواعد خانواده و ازدواج در ایران پیش از اسلام دارد. روش کتابخانه‌ای و تاریخی این تحقیق از آغاز تا انتها متکی بر یافته‌های تحقیق کتابخانه‌ای است. در این تحقیق، سعی می‌شود از روش‌های کمی و کیفی میدانی به صورت ترکیبی استفاده شود. از این‌رو، روش دیگر، اتنوگرافی یا مردم‌نگاری است که به همراه مشاهده و مصاحبه، روش اصلی در گردآوری داده‌های کمی و کیفی این تحقیق در میدان بررسی شده است. مشاهده به همراه مشاهده مشارکتی از پایه‌های مهم انسان‌شناسی فرهنگی است که از لحاظ مردم‌نگاری، مردم‌نگارانه‌ترین مدل تحقیق در تحقیقات میدانی است [۲۰]. مصاحبه‌ای که در این پژوهش طراحی و اجرا شده است بر مبنای یک پرسش‌نامه تشریحی است که به صورت سؤال و جواب در چندین جلسه یک‌ساعته با موبد آتشکده درب مهر گوهر و مهربان شهر اصفهان انجام شده است. آتشکده درب گوهر و مهربان شهر اصفهان میدان مورد بررسی این تحقیق است. این آتشکده در سال ۱۳۵۷ توسط چندین تن از زردشتیان ساکن اصفهان به نامگان مرحومان گوهر بهرام گشتاسب پور و مهربان رستم مهربانی تأسیس می‌شود که به نام همین افراد به نام نورکده درب گوهر و مهربان نامیده می‌شود [۱۳، ص ۸۶].

یافته‌های تحقیق

فرض تحقیق این بود که جامعه زردشتی به دلیل گذر از قرن‌هایی که در استیلای فرهنگ غالب اسلامی بوده است دستخوش تغییراتی در رابطه با قوانین ازدواج و ارتباط آن‌ها با اعتقادات دینی شده است، اما چندان‌چون این تغییرات در نظام خویشاوندی و ازدواج مشخص نیست. نظریاتی که در این رابطه مطرح شده بود تئوری‌های مربوط به تطور فرهنگی است که این نظریه با تغییرات فرهنگی مشخص در یک جامعه ارتباط دارد. همچنین، دیدگاه کلود ریویر و جورج مرداک مبنی بر تغییرات اندک فرهنگی در نظام خویشاوندی و ازدواج نیز با توجه به یافته‌ها تحلیل خواهد شد. در این رابطه، سعی می‌شود ابتدا یافته‌ها به صورت طبقه‌بندی شده مدون شوند تا فرصت برای مقایسه سهل‌تر صورت پذیرد. پیرو این مسئله، جدولی قابل پیش‌بینی است که اطلاعات دسته‌بندی شوند و به صورت کوتاه و موجز داده‌های طبقه‌بندی شده ارائه شوند و سپس تحلیل و بررسی صورت پذیرد.

جدول ۱. جدول داده‌های حاصل از تحقیق میدانی و کتابخانه‌ای

شماره	موضوع	گذشته	حال	نتیجه
۱	اهمیت ازدواج	اهمیت زیاد داشته است [۱۷، ص ۳۳].	اهمیت زیاد دارد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد، ۱۳۹۸).	+
۲	امتناع از ازدواج	نکوهیده و ناپسند بوده است [۱، ص ۹].	نکوهیده و ناپسند است (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	+
۳	امتناع از ازدواج	هر شخصی که از ازدواج خودداری می‌کرده است، مرتکب گناه بسیار بزرگی می‌شده است. اگر صد هزار کار و عمل نیک کرده باشد، ممکن نیست که روان او به بهشت رسد [۱۶، ص ۲۱، ۲۲، ص ۱۳۴ و ۱۳۵].	این اعتقاد وجود دارد که هر گامی که شخص از ازدواج ناکرده روی زمین بردارد، برای او هر قدم گناهی محسوب می‌شود. هر فردی که بی‌دلیل از ازدواج دوری کند، هرچه کار نیک کند، روان او به بهشت نمی‌رسد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	+
۴	بیوگی	نامطلوب. فرد بیوه ازدواج می‌کرده است. [۱۵، ص ۴۵]	چندان نامطلوب نیست. فرد بیوه به ازدواج رغبتی ندارد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	-
۵	ازدواج و مرگ	مرگ رابطه خویشاوندی و ازدواج را منحل نمی‌کرده است [۱۷، ص ۲۳۵]	مرگ رابطه خویشاوندی و ازدواج را منحل نمی‌کند (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	+
۶	انواع ازدواج	پادشاه زن [۱]	امروزه یک نوع ازدواج وجود دارد و همان پادشاه‌زنی است (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	+
۷	انواع ازدواج	چکرزن [۱]	وجود ندارد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	-
۸	انواع ازدواج	ایوک‌زن [۱]	وجود ندارد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	-
۹	انواع ازدواج	ستر زن [۱]	وجود ندارد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	-

شماره	موضوع	گذشته	حال	نتیجه
۱۰	انواع ازدواج	خودرأی زن [۱]	وجود ندارد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	-
۱۱	ازدواج موقت	وجود داشته است [۶]	وجود ندارد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	-
۱۲	ازدواج استقرای	وجود داشته است [۱۷]، ص ۱۰۲ و ۱۰۴	وجود ندارد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	-
۱۳	ازدواج زودرس	وجود داشته است [۱۰]، ص ۹	وجود ندارد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	-
۱۴	ازدواج با هم‌کیشان	زردشتیان فقط باید با هم‌کیشان خود ازدواج می‌کردند. [۱۷]، ص ۴۵	امروزه منعی برای ازدواج با خارج از هم‌کیشان وجود ندارد، اما در حال حاضر در ایران، با توجه به قوانین جمهوری اسلامی، این اجازه فقط در صورت گرویدن فرد زردشتی به اسلام وجود دارد که با توجه به این موضوع در عمل زردشتیان با هم‌کیشان خود ازدواج می‌کنند (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	-
۱۵	ازدواج در طبقات یکسان	ازدواج باید در طبقه یکسان صورت بگیرد [۱۷]، ص ۴۸	این مسئله امروز وجود ندارد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	-
۱۶	سن ازدواج	مرد ۱۵ سال- زن ۹ تا ۱۳ سال [۱]، ص ۱۰؛ [۱۷]، ص ۴۳؛ ۱۸، ص ۱۶	مرد ۱۸ سال- زن ۱۶ سال (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	-
۱۷	رضایت دختر	رضایت دختر شرط ازدواج بوده است [۱۷]، ص ۵۱.	رضایت دختر شرط ازدواج است [۳].	+
۱۸	رضایت دختر	پدر دختر نمی‌توانسته است به زور دختر خود را شوهر دهد [۱۰]، ص ۷.	پدر دختر نمی‌تواند به زور دختر خود را شوهر دهد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	+
۱۹	مهریه	نصف اموال مرد متعلق به زن می‌شده است [۱۶]، ص ۴۵؛ ۱۷، ص ۷۶.	نصف اموال مرد متعلق به زن می‌شود (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	+

بررسی تطبیقی نظام خویشاوندی با محوریت خانواده... ۵۴۱

شماره	موضوع	گذشته	حال	نتیجه
۲۰	جهیزیه	وجود داشته و اهمیت داشته است [۵، ص ۴۸؛ ۱۷، ص ۱۰۸].	وجود دارد و اهمیت دارد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	+
۲۱	اخلاق زناشویی	اهمیت داشته است [۷، ص ۴۹].	اهمیت دارد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	+
۲۲	موارد منع ازدواج	بیماری [۱۷، ص ۴۵]	بیماری (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	+
۲۳	موارد منع ازدواج	نازایی [۱۷، ص ۴۵]	نازایی (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	+
۲۴	موارد منع ازدواج	هوسبازی [۱۷، ص ۴۵]	هوسبازی (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	+
۲۵	موارد منع ازدواج	مستمندی [۱۷، ص ۴۵]	این مورد امروزه وجود ندارد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	-
۲۶	تعدد زوجات	وجود داشته است [۱۱، ص ۹۲].	وجود ندارد [۱، ص ۱۰؛ ۳، ماده ۱۶].	-
۲۷	تک‌همسری	مدل اصلی ازدواج تک‌همسری بوده است [۱۷، ص ۱۴۵].	مدل اصلی ازدواج تک‌همسری است (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	+
۲۸	خواستگاری	وجود داشته و چارچوب و عرف‌های مشخصی داشته است. [۱۷، ص ۵۳]	وجود دارد و چارچوب و عرف‌های مشخصی همانند آنچه در گذشته بوده دارد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	+
۲۹	خواستگاری	هدیه‌دادن هنگام خواستگاری [۱۷، ص ۷۳].	هدیه‌دادن هنگام خواستگاری (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	+
۳۰	خواستگاری	عملی کاملاً رسمی بوده است و اگر در مورد خواستگاری تصمیمی اتخاذ می‌شده است، آن را حتی با وجود خواستگاری دیگر فسخ نمی‌کردند [۴، ج ۱، ص ۱۷۹].	اگر در موقع خواستگاری به توافق رسیدند و تصمیمی اتخاذ شد، در مورد آن تصمیم و عهده‌ای که بسته‌اند پایبندند و با آمدن خواستگار دوم، به عهد و پیمان خود پشت نمی‌کنند (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	+

شماره	موضوع	گذشته	حال	نتیجه
۳۱	خواستگاری و اجازه رابطه به دختر و پسر برای آشنایی بیشتر	در این مورد در گذشته اطلاعاتی وجود ندارد.	به دختر و پسر این اجازه را می‌دهند که برای آشنایی بیشتر با یکدیگر رابطه‌ای را برای مدتی آغاز کنند و به ملاقات و گفت‌وگو بپردازند (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	-
۳۲	حضور فرد میانجی در خواستگاری	فرد میانجی در گذشته هنگام خواستگاری حضور داشته است [۴، ج ۱، ص ۱۷۹؛ ۵، ص ۴۷]	فرد میانجی امروزه با گسترش ارتباطات در هنگام خواستگاری وجود ندارد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۲ مرداد ۱۳۹۸).	-
۳۳	آیین عقد	وجود داشته و چارچوب و عرف‌های مشخصی داشته است [۸، ص ۳۵]	وجود دارد و چارچوب و عرف‌های مشخصی همانند آنچه در گذشته بوده دارد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۳ مرداد ۱۳۹۸).	+
۳۴	حضور شاهد در عقد	وجود داشته است [۸، ص ۳۵].	وجود دارد [۳، ماده ۱۴].	+
۳۵	اهمیت فرزند	اهمیت فوق‌العاده زیادی داشته و با زندگی پس از مرگ مرتبط بوده است [۱۷، ص ۸۴ و ۸۵].	اهمیت فوق‌العاده زیادی دارد و با زندگی پس از مرگ مرتبط است (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، مرداد ۱۳، ۱۳۹۸).	+
۳۶	تولد فرزند	توجه زیاد به مادر باردار [۱۷، ص ۱۸۹]	توجه زیاد به مادر باردار (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۳ مرداد ۱۳۹۸).	+
۳۷	منع ارتباط جنسی در بارداری	وجود داشته است [۱۷، ص ۱۸۸]	وجود دارد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۳ مرداد ۱۳۹۸).	+
۳۸	ناپاک شمردن مادر هنگام زایمان	این باور وجود داشته است [۱۶، ص ۱۲۶ و ۱۲۷]	این باور وجود ندارد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۳ مرداد ۱۳۹۸).	-
۳۹	نام نهادن فرزند	نام نهادن اسامی غیر مرتبط با آیین زردشتی گناه محسوب می‌شده است [۲، ص ۲۶۳].	تقریباً همان‌طور است، اما گناه محسوب نمی‌شود (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۳ مرداد ۱۳۹۸).	-
۴۰	سقط جنین	گناه بسیار زیادی محسوب می‌شده است. حکم قتل عمد را داشته است [۱۱، ص ۶۲؛ ۱۶، ص ۵۴].	گناه بسیار زیادی محسوب می‌شود. حکم قتل عمد را ندارد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۳ مرداد ۱۳۹۸).	-

بررسی تطبیقی نظام خویشاوندی با محوریت خانواده... ۵۴۳

شماره	موضوع	گذشته	حال	نتیجه
۴۱	فرزندخواندگی	وجود داشته و بسیار مهم تلقی می شده است و با زندگی پس از مرگ مرتبط بوده است [۱۷]، ص ۱۶۵].	وجود دارد و بسیار مهم تلقی می شود و با زندگی پس از مرگ مرتبط است [۳]	+
۴۲	فرزندخواندگی	اولویت با فرزندان خویشاوندان خود است که نیاکانشان همان نیاکان او بوده اند [۱۷]، ص ۱۶۶].	بستگان نزدیک شخص در گذشته حق تقدم دارند [۳]، ماده ۴۷].	+
۴۳	فرزندخواندگی	فرزندخوانده باید ایرانی باشد و با جامعه زردشتی بیگانه نباشد [۱۷]، ص ۱۷۳].	برای انتخاب فرزندخوانده باید شرط ایرانی بودن و زردشتی بودن را در نظر بگیرند (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۳ مرداد ۱۳۹۸).	+
۴۴	فرزندخواندگی	اگر مردی بی وارث، بی چیز و ندار بمیرد و نتوانسته باشد مالی را از خود بر جای گذاشته باشد تا با آن بتواند جانشینی برای او انتخاب کرد، در درجه اول وظیفه نزدیک‌ترین خویشاوندان اوست که برای وی فرزندخوانده‌ای انتخاب کنند، وگرنه اگر نتوانند، تکلیف دولت است که این کارها را برایش انجام بدهد [۱۷]، ص ۱۶۷].	این مورد امروزه هم وجود دارد. در این مورد، نهادی که امروزه در میان زردشتیان وجود دارد و می‌تواند این کار را انجام دهد «انجمن زردشتیان» هر شهر یا محله است که آنان موظفاند در مورد اشخاصی که بدون فرزندخوانده یا پلگذار از دنیا می‌روند تصمیم بگیرند (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۳ مرداد ۱۳۹۸).	+
۴۵	فرزندخواندگی	رسم فرزندخواندگی با مراسم و آیین‌های مخصوصی همراه بوده است [۱۷]، ص ۱۷۰].	امروزه فرزندخواندگی با مراسم و آیین‌های مخصوصی همراه است؛ از جمله اینکه در بامداد روز چهارم درگذشت شخص متوفی، خویشاوندان و آشنایان برای مشخص شدن شخص پلگذار یا فرزندخوانده در جایی مشخص گردهم می‌آیند (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۳ مرداد ۱۳۹۸).	+

۵۴۴ زن در فرهنگ و هنر، دوره ۱۱، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۸

شماره	موضوع	گذشته	حال	نتیجه
۴۶	فرزندخواندگی	در گذشته فرزندخوانده الزاماً باید مرد بوده باشد و اساساً هدف از فرزندخواندگی انتخاب پسرخوانده برای شخصی است که بدون پسر از دنیا رفته است [۱، ص ۱۳؛ ۵، ص ۴۵؛ ۱۷، ص ۱۶۶].	امروزه دختر یا پسر بودن پلگذار یا فرزندخوانده تفاوتی ندارد و دختر نیز به عنوان فرزندخوانده می‌تواند اعلام شود (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۳ مرداد ۱۳۹۸).	-
۴۷	طلاق	عملی بسیار نکوهیده محسوب می‌شده است. در کل جایز نبوده و بدون شرایط خاص از جمله رضایت زن مجاز نبوده است [۲۵، ص ۳۲].	عملی بسیار نکوهیده محسوب می‌شود. در کل جایز نیست و بدون شرایط خاص مجاز نیست. رضایت زن شرط است (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۳ مرداد ۱۳۹۸).	+
۴۸	موارد مجاز طلاق	خیانت [۲۲]	خیانت [۳، ماده ۲۶]	+
۴۹	موارد مجاز طلاق	نازابدون [۲۲]	نازا بودن [۳، ماده ۲۳]	+
۵۰	موارد مجاز طلاق	پنهان‌داشتن زمان حیض از شوهر [۲۲]	وجود ندارد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۳ مرداد ۱۳۹۸).	-
۵۱	موارد مجاز طلاق	جادوگری زن [۲۲]	وجود ندارد. (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۳ مرداد ۱۳۹۸).	-
۵۲	موارد مجاز طلاق	غیبت طولانی مدت [۱۱، ص ۹۷].	غیبت طولانی مدت [۳، ماده ۳۲].	+
۵۳	ممنوعیت طلاق	قاعده دست‌پیمان [۱۷، ص ۷۹]	به این نام نیست. اما در هنگام بستن عقد دستور یا موبد، طلاق ازدواجی را که در هنگام آن مرد و زن در هنگام بستن آن دست یکدیگر را در دست هم قرار داده‌اند ممنوع می‌شمارد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۳ مرداد ۱۳۹۸).	+
۵۴	طلاق ازدواج زودرس	وجود داشته است [۱۸].	چنین چیزی وجود ندارد (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۳ مرداد ۱۳۹۸).	-

شماره	موضوع	گذشته	حال	نتیجه
۵۵	دارایی‌های زن هنگام طلاق	هرچه متعلق به زن بوده، به او پس داده می‌شده است [۸، ص ۹۳].	هرچه متعلق به زن بوده باشد، به او پس داده می‌شود (م. ترکیان، مصاحبه و مشاهده میدانی، موبد بهزاد نیک‌دین، ۱۳ مرداد ۱۳۹۸).	+
۵۶	هدایا هنگام طلاق	هرچه هدیه داده می‌شد، به شخصی که هدیه داده بود پس داده می‌شده است [۱۸، ص ۷۲].	هرچه هدیه می‌شود متعلق به همان شخصی است که به او هدیه شده است [۳، ماده ۳۵].	-
۵۷	ارث	برای پسران و مادر یک سهم مفروض بوده است و برای دختر نصف سهم [۵، ص ۵۵].	برای فرزندان دختر و پسر یک سهم مفروض است [۳، ماده ۴۹].	-
۵۸	ارث	سهم مضاعف برای فرزندان توان‌خواه. صد در بندهش ص ۵۴، به نقل [۱۷، ص ۲۵۹]	سهم مضاعف برای فرزندان توان‌خواه [۳، ماده ۴۹].	+

تحلیل اطلاعات جدول

با مقایسه داده‌های گردآوری‌شده در ۵۸ مورد مرتبط با قوانین ازدواج و خانواده، در ۳۴ مورد از این قوانین و عرف‌ها تغییر محسوسی صورت نگرفته بود و در ۲۴ مورد از ۵۸ مورد تغییراتی رصد شد. در نتیجه، موارد تغییر یافته به نسبت موارد تغییر نیافته در قوانین مرتبط با خویشاوندی، خانواده و ازدواج کمتر است. این مطلب حاکی از آن است که تطور فرهنگی و تغییرات فرهنگ همواره به یک شکل و در یک جهت نیست. اولاً وجود موارد بسیار بیشتری از تغییر نیافته در مقابل موارد تغییر یافته نشان‌دهنده آن است که فرهنگ لزوماً همواره با تغییراتی همراه نیست و در صورت تغییر در این مطالعه نشان داده شد که موارد تغییر نیافته ممکن است بیشتر از موارد تغییر یافته باشد. و ثانیاً اگر یکی از تعاریف تطور فرهنگی را چنین در نظر بگیریم که «فرهنگ از اشکال ساده به سمت اشکال پیچیده در حال پیشرفت است» [۱۴، ص ۲۱۶؛ ۲۱]، این مسئله نیز با توجه به داده‌های این تحقیق مطابقت ندارد. در این تحقیق، مدل‌های مختلفی از ازدواج در گذشته در میان پیروان مزدیسنا همچون پادشاه‌زن، چکرزن، ایوک‌زن، سترزن، خودرأی‌زن، ازدواج موقت، ازدواج استقرایی و ازدواج در طبقات یکسان دیده شد. حال آنکه هیچ‌یک از مدل‌های ازدواجی که در گذشته وجود داشته است امروزه وجود ندارد و فقط یک شکل از ازدواج،

که همان شکل مرسوم ازدواج در جامعه امروزین است، وجود دارد. در نتیجه، در بررسی فرهنگ، بحث در مورد الزام پیشرفت از اشکال ساده به سمت اشکال پیشرفته مسئله‌ای جهان‌شمول و ثابت نیست، زیرا در این تحقیق مشخص شد که این مسئله می‌تواند عیناً برخلاف این مسئله باشد؛ یعنی گذار از سمت اشکال پیشرفته به اشکال ساده یا مشاهده عدم تغییر در اشکال فرهنگ. نتیجه‌ای که از عدم لزوم پیشرفت و پیچیدگی تصور در این یافته به دست می‌آید با آنچه در ابتدای قرن بیستم انسان‌شناسان جریان تصورگرایی در پی تکذیب و رد تصور تک‌خطی بودند همپوشانی دارد. همچنین با آنچه در امریکا نزد شاگردان بوآس مبنی بر رد مراحل ترقی خواهانه و جهان‌شمول بودن فرهنگ وجود داشت نیز تطابق دارد.

نتیجه و تحلیل دیگر مربوط به دیدگاه کلود ریویر و جورج مرداک است. در یافته‌های این تحقیق موارد ذیل مشخص شد.

در دیدگاه‌های مربوط به ازدواج و مسائل اخلاقی ازدواج (موارد ۱، ۲، ۳، ۵، ۲۱) تغییراتی دیده نشد. در مدل‌های ازدواج (موارد ۶ تا ۱۶) تغییرات گسترده‌ای صورت گرفته است. در مهریه و جهیزیه (موارد ۱۹ و ۲۰) تغییر محسوسی در مورد کلیت آن دیده نشد. در موانع ازدواج فقط یک مورد از چهار مورد تغییرات رصد شد (موارد ۲۲ تا ۲۵). در مورد خواستگاری (موارد ۲۸ تا ۳۲) در دو مورد از پنج مورد تغییر مشاهده شد. در شکل عقد هیچ تغییراتی صورت نگرفته بود (موارد ۳۳ و ۳۴). در اهمیت فرزند و تولد فرزند تغییراتی صورت نگرفته بود (موارد ۳۵ و ۳۶). در نام‌نهادن فرزند و سقط جنین تغییراتی رصد شد (موارد ۳۹ و ۴۰). در قوانین گسترده و پیچیده فرزندخواندگی (۴۱ تا ۴۶) فقط یک تغییر صورت گرفته بود. دیدگاه نسبت به طلاق به همان شکل است (مورد ۴۷). سه مورد از هشت مورد تغییر پیدا کرده بود (موارد ۴۷ تا ۵۴). در وضعیت دارایی‌ها هنگام طلاق در یک مورد از دو مورد تغییر دیده شد (موارد ۵۵ و ۵۶) و در مورد ارث یک مورد از دو مورد تغییر کرده بود (۵۷ و ۵۸).

به طور خلاصه، می‌توان مشاهده کرد که مضامین و موضوعات مرتبط با جنبه‌های اخلاقی، اهمیت ازدواج و اهمیت فرزند و فرزندخواندگی، هیچ تغییری را شاهد نبوده است. چنین به نظر می‌رسد که این عدم تغییر به دلیل همپوشان بودن و ارتباط عمیقی است که این مضامین مستقیماً با امور دینی در این آیین دارند که تا به امروز ادامه پیدا کرده است. مضامین مرتبط با اجرای مراسم- همچون مهریه، جهیزیه، خواستگاری و عقد- مضامین اقتصادی طلاق و موضوعات قانونی مربوط به طلاق و مضامین اقتصادی ارث در خانواده با تغییرات اندکی همراه بوده است، اما مدل‌های مختلف ازدواج و قوانین ازدواج بیشترین و گسترده‌ترین تغییرات را شاهد بوده است که این مسئله نیز، همان‌طور که اشاره شد، با شرایط اجتماعی و عرف‌های امروزین مربوط به غالب بودن یک شکل از ازدواج در جامعه امروزین در ارتباط است. در میان مواردی که تغییر پذیرفته است، مواردی که مستقیماً با اشکال ازدواج همچون انواع

ازدواج (پادشاه‌زنی، چکرزنی، ازدواج موقت و...) و ازدواج در طبقات یکسان و برخی موارد طلاق ارتباط دارند بیشترین سهم را از تغییرات دارند. مدل‌های ازدواج (موارد ۶-۱۳) و قوانین مستقیم دیگر در رابطه با ازدواج همچون ازدواج با طبقات یکسان، ازدواج با هم‌کیشان و سن ازدواج (موارد ۱۴-۱۶) بیشترین فراوانی تغییرات را در میان یافته‌ها دارد. این مسئله نظریهٔ کلود ریور مبنی بر اینکه «میان عناصر خویشاوندی و تحت‌تأثیر دین، ازدواج در ردهٔ نخست تأثیرپذیری قرار دارد» [۹، ص ۱۲۰] را تأیید می‌کند. همچنین در مواردی که تغییر صورت پذیرفته است «فرزندخواندگی» مرتبط با خویشاوندی و تبار-کمترین تغییر را در میان موارد بررسی شده در کنار مضامین اخلاقی داشته است. در فرزندخواندگی (موارد ۴۱ تا ۴۵)، که مربوط به قوانین خانواده، خویشاوندی و نسب است، هیچ تغییری صورت پذیرفته است و دقیقاً به همان شکلی است که در گذشته وجود داشته است و بیشترین سهم را از موارد تغییر نیافته دارد. این مسئله حتی در آیین‌نامهٔ امروزین زردشتیان آشکار است و بیانگر این مطلب است که قوانین آیین‌نامه مصوب در سال ۱۳۸۶ [۳] در این مورد کاملاً منطبق با اطلاعات خویشاوندی و نسبی است که در آثار مرجعی همچون «نامهٔ تنسر به گشنسب»، «اوستا» و «دادستان دینیک» وجود دارد و هیچ تغییری در آن صورت نگرفته است. که این مورد دیگر بار دیدگاه کلود ریور در مورد کمتربودن میزان تغییرات عناصر نظام خویشاوندی همچون خانواده، تبار و فرزندخواندگی را نسبت به عنصر ازدواج در مطالعات خویشاوندی تأیید می‌کند.

به‌طور کلی، یافته‌ها نشان می‌دهند که تغییر و تحولات فرهنگی در نظام‌های خویشاوندی و ازدواج میزان بالایی از تغییرات را دربر نمی‌گیرد. کلود ریور و جورج مرداک قائل بر این هستند که نظام‌های خویشاوندی و ازدواج به نظر از محافظه‌کارانه‌ترین ویژگی‌های فرهنگ در سازمان اجتماعی محسوب می‌شوند [۲۳، ص ۲۱]. در بافت زبان‌شناسی و متغیرهای ژنتیکی، نسب بیشترین اثر را در سطح فرناحیه^۱ دارد. درحالی‌که اثر برخوردها و ارتباط در میان فرهنگ‌ها، درون ناحیهٔ مشخص بیشترین اثر است [همان]. این بدان معناست که نسب و خویشاوندی فارغ از جغرافیا در حال قوی‌ترین اثر را دارد و همواره سعی در حفظ خود دارد. در واقع، جورج مرداک نیز همچون کلود ریور قائل بر این است که خویشاوندی یکی از ویژگی فرهنگی است که کمترین تغییرات را می‌پذیرد، اما از میان عناصر خویشاوندی، ریور بیشترین تغییرات را مربوط به ازدواج می‌داند که در میان یافته‌ها و میدان این تحقیق بررسی و درستی آن تأیید شد.

بحث و نتیجه‌گیری

در پی یافتن موارد تمایز میان نظام خویشاوندی زردشتیان، به‌خصوص در مورد قوانین خانواده و ازدواج در پیش از قرن هفتم میلادی و قوانین امروزی و در صورت وجود، مشخص شدن تفاوت‌های میان آن‌ها، این مسئله روشن شد که تفاوت‌های اساسی در برخی قوانین مرتبط، به‌خصوص مدل‌های ازدواج، دیده شد. اما مشاهده موارد بسیاری از مشابهت مستقیم قوانین و عرف‌های امروزی با قوانین موجود در زمان ساسانیان و عدم تغییر محسوس در آن‌ها این مطلب را آشکار کرد که نظام خویشاوندی، خانواده و ازدواج کماکان از کمترین تغییرات در مقایسه با دیگر ویژگی‌های فرهنگ نظیر تکنولوژی، زبان، ساختارهای قدرت و... برخوردار است. پیروان این دین در حال حاضر باورها و بنیان‌های دینی مرتبط با خویشاوندی و قوانین مربوط به خانواده و ازدواج خود در جامعه اسلامی را حفظ کرده‌اند. حفظ هویت و تمایز دینی در جامعه زردشتی مشهود است. بررسی قوانین ازدواج در گذشته و امروز نشان داده است که پیروان آیین زردشتی بیشترین تطابق را با آیین‌ها و دستورالعمل‌ها و مسائل اخلاقی مربوط به خویشاوندی و ازدواج دارند. اما در مورد قوانین ازدواج با خارج از هم‌کیشان، این تحقیق نشان داد که زردشتیان امروزه، برخلاف گذشته، در این مورد با آنکه منعی برای ازدواج با خارج از هم‌کیشان خود ندارند، پیرو قوانین اسلامی در ایران هستند که این مسئله با آنچه جامعه زردشتی در ایران در پی حفظ هویت و تمایز دینی و آیینی خود است در تضاد است.

نظر کلود ریویر مبنی بر اینکه خویشاوندی، برخلاف سایر ارکان فرهنگ، تنها شامل تعداد معدودی از متغیرها می‌شود و با سرعت کمتری نسبت به سایر نهادها تغییر می‌کند، که از این میان ازدواج در رده نخست تأثیرپذیری قرار دارد، با توجه به یافته‌های تحقیق بررسی شد و نشان داده شد که این نظر به همراه نظریات جورج مرداک، مبنی بر اینکه نظام‌های خویشاوندی و ازدواج از محافظه‌کارانه‌ترین ویژگی‌های فرهنگ در سازمان اجتماعی هستند، مورد تأیید قرار گرفت و تناقضی در آن یافت نشد.

منابع

- [۱] آذرگشسب، اردشیر (۱۳۴۵). *آیین زناشویی زردشتیان*، تهران: کانون زردشتیان شریف‌آباد یزد مقیم مرکز.
- [۲] آرتور امانوئل، کریستن سن (۱۳۸۵). *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، تهران: صدای معاصر.
- [۳] انجمن موبدان تهران و انجمن‌ها و نهادهای زردشتی سراسر کشور (۱۳۸۶/۲/۲۷). «آیین‌نامه احوال شخصی زردشتیان».
- [۴] اونولا، موبد مانک رستم (۱۹۲۲). *روایت داراب هرمزدیار*، ج یک و دو، بمبئی.

- [۵] بارتلمه، کریستیان (۱۳۳۷). *زن در حقوق ساسانی*، ترجمه ناصرالدین بدیع‌الزمانی، تهران: عطایی.
- [۶] بادامچی، حسین و دیگران (۱۳۹۴). «ازدواج موقت در دین زردشتی و اسلام»، *زن در فرهنگ و هنر*، دوره ۷، ش ۴، زمستان، ص ۵۲۱-۵۳۵.
- [۷] تفضلی، احمد (۱۳۵۴). *مینوی خرد*، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- [۸] داوری، پروین (۱۳۹۴). «بررسی تطبیقی حقوق خانواده در دین زردشتی و اسلام (تا قرن هفتم هجری قمری)». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تاریخ ایران باستان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران.
- [۹] ریویر، کلود (۱۳۹۷). *درآمدی بر انسان‌شناسی*، ترجمه ناصر فکوهی، تهران: نشر نی.
- [۱۰] رضایی باغبیدی، حسن (۱۳۸۴). *روایت آذر فرنبغ فرخزادان* (رساله‌ای در فقه زردشتی منسوب به سده سوم هجری)، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- [۱۱] علوی، هدایت‌الله (۱۳۷۸). *زن در ایران باستان*، تهران: هیرمند.
- [۱۲] فرید، محمدصادق (۱۳۸۳). *درآمدی بر خانواده و نظام خویشاوندی*، تهران: پشتون.
- [۱۳] قاسمی، منصور (۱۳۸۵). *اصفهان، این همه هست، این همه نیست*، اصفهان: نقش خورشید.
- [۱۴] کن آر، دارک (۱۳۹۴). *مبانی نظری باستان‌شناسی*، ترجمه کامیار عبدی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- [۱۵] کنراد فیلیپ، کتاک (۱۳۸۶). *انسان‌شناسی، کشف تفاوت‌های انسانی*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: علمی.
- [۱۶] مزداپور، کتایون (۱۳۷۱). *زن در آیین زردشتی، زاربروکن، آلمان*: انتشارات نوید.
- [۱۷] مظاهری، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *خانواده ایرانی در روزگار پیش از اسلام*، ترجمه عبدالله توکل، تهران: قطره.
- [۱۸] ناهید، غنی (۱۳۹۲). *قوانین ازدواج در ایران باستان براساس متون حقوقی و فقهی زردشتی*، رساله دکتری، فرهنگ و زبان‌های باستانی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران.
- [۱۹] هاشمی، رضی (۱۳۵۲). *راهنمای دین زردشتی*، تهران: سازمان انتشارات فروهر.
- [20] Bernard, H. Russell (2006). *Research Methods in Anthropology, Qualitative and Quantitative Approaches*. Fourth Edition. Altamira Press: Lanham, United States of America.
- [21] Ervad Bamanji, Nasarvanji Dhabhar (1909). *Saddar Nasr and Saddar Bundelesh*. The trustees of the Parsee Punchayet Funds and Properties. Mumbai.
- [22] Ervad Bamanji, Nasarvanji Dhabhar (1909). *Saddar Nasr and Saddar Bundelesh*. The trustees of the Parsee Punchayet Funds and Properties. Mumbai.
- [23] Fortunato, Laura (2009). *The Evolution of Kinship and Marriage Systems*, A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy, Department of Anthropology, UCL.
- [24] Mary Kay, Gilliland (2017). *Family and Marriage, an Open Invitation to Cultural Anthropology*. Central Arizona College.
- [25] Perikhanian, Anahit (1980). *Mādigān ī Hazār Dādīstān*, The Book of a Thousand Judgements (a Sasanian Law-Book) Farraxmart ī Vahrāmān;

translated from Russian to English by Nina Garsoian. Mazda Publishers. Costa Mesa, California U.S.A.

- [26] Shenk, Mary K and Mattison, Siobhán M (2011). *The Rebirth of Kinship Evolutionary and Quantitative Approaches in the Revitalization of a Dying Field*, Springer Science-Business Media, LLC 2011.